

УДК 330.341.1:332.1+339.92

DOI: <https://doi.org/10.32840/2522-4263/2021-1-28>

Цеханович В.Б.

*аспірант кафедри економіки, маркетингу і підприємництва,
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
ORCID 0000-0001-7199-8558*

Tsekhanovich Viktor

*postgraduate student, Department of Economics, Marketing and Entrepreneurship,
State Institution "Luhansk Taras Shevchenko National University"*

ТРАНСКОРДОННІ КЛАСТЕРИ У СИСТЕМІ ЄВРОРЕГІОНАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ

CROSS-BORDER CLUSTERS IN THE SYSTEM OF EUROREGIONAL COOPERATION UKRAINE

АНОТАЦІЯ

В умовах розвитку єврорегіонального співробітництва України та сусідніх держав виникає необхідність пошуку нових форм співпраці, зокрема транскордонних кластерів. Транскордонний кластер розглядається як форма інтеграції незалежних компаній та асоційованих інститутів, які географічно зосереджені в євро регіоні й які спеціалізуються в різних галузях, пов'язані спільними технологіями та навичками, взаємодоповнюють один одного по обидва боки кордону та засновані на наявності узгодженої стратегії розвитку учасників кластера, спрямованої на реалізацію інтересів кожного. Доцільно зауважити, що така форма єврорегіонального співробітництва, як транскордонні кластери, найбільш поширена на європейських кордонах, основна мета якого – прискорити економічне зростання шляхом об'єднання зусиль учасників, забезпечення конкурентних переваг євро регіонів.

Ключові слова: транскордонні кластери, євро регіон, конкурентоспроможність, інновації, інвестиції.

АННОТАЦИЯ

В условиях развития еврорегионального сотрудничества Украины и соседних государств возникает необходимость поиска новых форм сотрудничества, в частности трансграничных кластеров. Трансграничный кластер рассматривается как форма интеграции независимых компаний и ассоциированных институтов, которые географически сосредоточены в евро регионе и специализируются в различных отраслях, связаны общими технологиями и навыками, взаимодополняют друг друга по обе стороны границы и основаны на наличии согласованной стратегии развития участников кластера, направленной на реализацию интересов каждого. Целесообразно заметить, что такая форма еврорегионального сотрудничества, как трансграничные кластеры, наиболее распространена на европейских границах, основная цель которого – ускорить экономический рост путем объединения усилий участников, обеспечения конкурентных преимуществ евро регионов.

Ключевые слова: трансграничные кластеры, евро регион, конкурентоспособность, инновации, инвестиции.

ANNOTATION

In Ukraine, another, new form of cooperation is cross-border clusters. The cluster model of management is extremely popular in the European Union, because it is due to a favorable combination of regional factors and the subsequent development of links between enterprises within the cluster. Cross-border cooperation in the form of clusters contributes to ensuring the appropriate level of domestic production, attracting investment and increasing the efficiency and development of the region itself. At the same time, the cluster model of cross-border cooperation has not become widespread in Ukraine. The main feature of this form is that the cluster members are located in different tax, customs, legislative environ-

ments, but can have joint ventures, use common infrastructure and operate in cross-border markets. At the same time, the intensity of cooperation is limited by the presence of borders, which create additional barriers to the free movement of goods, labor, capital, as well as differences in mentalities, traditions, language, etc., which can reduce the effectiveness of cooperation without clear mechanisms to avoid or reduce these barriers. Analysis of all aspects of the concept of a cross-border cluster in euroregions allows us to interpret it as a form of integration of independent companies and associated institutions, geographically they are concentrated in a cross-border region, specialize in various industries related to common technologies and skills and complement each other, which is based on availability of an agreed development strategy for cluster participants aimed at implementing interests of each of them and the territory of cluster localization. However, it should be noted that an important stimulus euroregional development has the development of clusters that have high prospects and, as foreign experience shows, allow join the joint decision socio-economic problems of the territories, business associations, science, education and government to create a new one efficient economy of the euroregion

Key words: cross-border clusters, euroregion, competitiveness, innovation, investment.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Світова практика свідчить про те, що формування кластерних структур на прикордонних територіях є запорукою розвитку як регіональної, так і державної економіки, оскільки їх створення та функціонування сприяють підвищенню конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості регіону, забезпечують високий рівень та якість життя населення, економічного зростання і сталого розвитку регіону, дають змогу вирішувати соціально-економічні, екологічні, територіальні та інші проблеми.

Прикордонні українські регіони мають високий інноваційний потенціал і за участю суміжних регіонів ЄС можуть сформувати транскордонні високотехнологічні кластери у сфері біотехнологій, інформаційних технологій, нанотехнологій та в інших сферах виробництва. Для більшості прикордонних регіонів розрив у рівні технологій та рівні розвитку інноваційних центрів незначний, і розвиток кластера відбу-

вається на основі взаємообміну і двосторонніх перетоків інформації, фахівців, знань і навичок. У результаті з'являється доступ до нових технологій і ноу-хау, можливість створення нових продуктів на базі об'єднання знань і ресурсів. Реалізація інноваційних проєктів і вихід на нові ринки призводять до зростання конкурентоспроможності та ефективності економіки євро регіонів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Багато вчених стверджують, що конкурентоспроможність і процес кластеризації нерозривно пов'язані і взаємно зумовлені. Широкомасштабне використання кластерного підходу довело його ефективність, зокрема в євро регіонах, які повною мірою включилися в процеси кластеризації, незважаючи на наявність кордонів і отримуючи синергетичні ефекти на транскордонних ринках. Проблемами і питаннями формування транскордонних кластерів займалися Н. Алишева, Н. Булатова, Р. Горблюк, В. Демченко, Ю. Ковальова, І. Пелещак, Н. Мікула, Ж. Шрьодер та ін. Водночас залишається низка невирішених питань щодо методологічних та нормативних засад функціонування транскордонних кластерів, тому існує потреба в пошуку шляхів їх розвитку та ефективного функціонування.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Транскордонні кластери здебільшого повинні бути результатом регіональних стратегій розвитку транскордонного співробітництва. І якщо у країнах ЄС вони діють у досить уніфікованому законодавчому середовищі, то на кордонах України вони діють поки що у зовсім відмінному законодавчому полі. Незалежно від цього співробітництво, що розвивається у прикордонних регіонах, дає підстави розробляти і втілювати транскордонну кластерну концепцію, яка повинна розглядатися як результат рівноваги гравітаційних сил між двома залученими прикордонними областями. Необхідною умовою для цього є певна однорідність між прикордонними землями, щоб створити транскордонний кластер, а також торгові потоки. Взятє в якості моделі існування транскордонного кластера означає, що він має доступ до внутрішнього ринку кожної прикордонної країни без будь-яких обмежень на відміну від самих прикордонних країн, які повинні спочатку подолати кордон між ними. Відповідний ефект полягає у різниці транспортних і трансакційних витрат, а також у зниженні мобільності працівників унаслідок зміни адміністративних систем.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження розвитку транскордонних кластерів в євро регіонах.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. В Україні формування транскор-

донних кластерів було оголошено Кабінетом Міністрів ще в 2008 р. одним із пріоритетів розвитку [1].

Транскордонні кластери є новою формою євро регіонального співробітництва у сучасних умовах розвитку євро регіональної співпраці між сусідніми державами. Транскордонний кластер є формою інтеграції незалежних компаній та асоційованих інституцій, що географічно зосереджені у євро регіоні та спеціалізуються у різних галузях, пов'язані спільними технологіями та навичками і взаємодоповнюють одна одну, яка ґрунтується на наявності погодженої стратегії розвитку учасників кластера [2].

Кластер – це комплекс підприємств, дослідницьких центрів та державних установ, які взаємопов'язані та доповнені технологічними ланцюгами. Комплекс є альтернативою галузевому підходу, властивому традиційним планам розвитку. Транскордонні кластери базуються на стабільних нових технологіях та нових товарних системах, оскільки вони можуть здійснювати внутрішню спеціалізацію та стандартизацію, зменшувати трансакційні витрати та мінімізувати інноваційні витрати, вони мають конкурентну перевагу.

Мета кластера в євро регіонах – допомогти компаніям, які вже існують або можуть стати підрядниками великих міжнародних компаній у регіоні; пов'язати економічне життя регіону з мегаполісом; створити мережу кооперативних підприємств для підвищення ефективності співпраці; підрядники будують відносини та залучають їх до кластерів; залучають іноземні інвестиції в євро регіон.

Специфікою кластерних структур є широка участь у них гнучких підприємницьких структур малого і середнього бізнесу, що активно сприяють формуванню інноваційних «точок зростання».

До найважливіших напрямів євро регіональної кластерної політики, які можуть бути реалізовані, належать:

1) виявлення й моніторинг ситуації в процесі формування кластерів на територіальному рівні, зокрема виявлення оптимальної структури кластера, територіальної локалізації його окремих ланок, співіснування аналітичних досліджень перспектив розвитку кластера, його конкурентності на зовнішніх ринках, оцінка впливу кластера на соціальну сферу;

2) формування комунікаційних майданчиків для потенційних учасників кластерів, у тому числі за рахунок їх інтеграції в процесі розроблення стратегій регіонального розвитку, сприяння обміну досвідом між регіонами із формування кластерної політики;

3) сприяння консолідації учасників кластера (зокрема, через асоціативні форми), реалізація програм сприяння виходу підприємств кластера на зовнішні ринки, проведення спільних маркетингових досліджень та рекламних заходів, реалізація освітньої політики, погодженої з осно-

вними представниками майбутнього кластера, забезпечення можливості комунікації й кооперації підприємств й освітніх установ [3].

Формування мережі транскордонних кластерів на кордоні України з ЄС є важливим чинником інтеграції нашої держави в систему світогосподарських зв'язків, а також вагомим стимулом її європейської інтеграції на рівні окремих регіонів, адже функціонування транскордонних кластерів забезпечуватиме підвищення якості послуг.

Створення кластерів у прикордонних областях Західної України забезпечуватиме підвищення сервісу послуг відразу в трьох аспектах:

1) транскордонному (з прикордонних регіонів Польщі, Словаччини, Угорщини та Румунії в сусідні прикордонні області України);

2) внутрішньотериторіальному (у межах окремих областей України або між ними, особливо якщо ці області входять до одного транскордонного регіону, наприклад Львівською, Волинською та Закарпатською в межах українсько-польського єврорегіону чи Закарпатською, Івано-Франківською та Чернівецькою в межах українсько-румунського єврорегіону);

3) локальному (у межах одного адміністративного району, тобто між його сільськими і міськими населеними пунктами) [3].

Найближчим часом формування транскордонних кластерів у єврорегіонах між Україною та ЄС не лише підвищить ефективність використання транзитного потенціалу цих регіонів, а й забезпечить їх зростання. Водночас для цього необхідно приділити особливу увагу координації взаємодії між різними ланками ієрархії організації та управління в усьому єврорегіоні та в різних адміністративно-територіальних одиницях, особливо в прикордонних районах України. Насамперед, це передбачає взаємодію регіональних державних органів та органів місцевого самоврядування, співпрацю з інститутами громадянського суспільства, комерційними та некомерційними організаціями, які стануть частиною відповідних транскордонних кластерів.

Формування кластерів у межах єврорегіонів, сформованих на кордоні України та ЄС, повинно базуватися на мобілізації існуючих матеріальних та нематеріальних активів, максимально повному й ефективному використанні їхніх конкурентних переваг та взаємній довірі між членами кластера та зниженні трансакційних витрат. Ці кластери повинні брати участь як суб'єкти господарювання, розташованих в єврорегіонах.

Особливістю транскордонного кластера є те, що його учасники знаходяться в різних податкових, тарифних та правових умовах у сусідніх країнах, але можуть мати спільні підприємства та організації, використовувати спільну інфраструктуру та працювати на транскордонних ринках.

Ще однією особливістю є те, що інтенсивність мережевих взаємодій у транскордонному

кластері обмежується наявністю кордону, який створює додаткові бар'єри для вільного руху товарів, робочої сили, капіталу. Бар'єрами для налагодження співпраці також можуть бути різний менталітет, традиції, мова, культура, негативні сторінки історії тощо.

Для створення транскордонних кластерів як інструменту стимулювання соціально-економічного розвитку, поживлення економічної діяльності місцевих громад, залучення інвестицій та вирішення проблем зайнятості в прикордонних районах України необхідно застосувати комплексний підхід для вдосконалення нагляду та правової підтримки транскордонного співробітництва. Досвід, особливо впровадження понять «транскордонні інноваційні парки» та «транскордонні кластери» в українські закони та нормативні акти, забезпечує механізми їх створення та функціонування в межах двох країн, а також пільги та пільгові системи. Вони допомагають створити середовище, що залучає професійні інвестиції, нові технології, що підтримує компанії та навчальні організації. Це значно сприяє промислового розвитку єврорегіону, активізації інноваційної та інвестиційної діяльності, ефективному використанню ресурсів та розвитку віддалених районів, створенню робочих місць.

Розвиток та створення подібних структур у країні та участь вітчизняних підприємств у процесі транскордонних кластерів сприяють підвищенню рівня регіональної конкурентоспроможності, залученню інвестиційних потоків та впровадженню нових технологій, інновацій та інформаційних ресурсів до регіональних виробничих підприємств для посилення їхніх конкурентних переваг. Для України транскордонна кластеризація – це спосіб для компаній подолати затьожну кризу, вивести вітчизняних виробників на світовий ринок та уникнути широкомасштабної імміграції громадян України до країн – членів ЄС за умови «відкритих кордонів».

Подальшому розвитку й підвищенню конкурентоспроможності транскордонних кластерів сприятимуть:

1) розроблення чіткої стратегії подолання суперечностей між інтересами бізнесу, дослідницькими й освітніми установами, органами влади і місцевого населення можливе в рамках створюваного спеціального міжнародного режиму єврорегіону;

2) більш тісне співробітництво між комерційними й освітніми структурами прикордонних регіонів у сфері підготовки персоналу належної кваліфікації; наближення існуючих освітніх програм до реальних потреб наукомістких компаній, що може здійснюватися як за допомогою коректування курсів навчання, так і прямим залученням студентів в інноваційний виробничий процес;

3) розширення й поглиблення взаємодії між суб'єктами транскордонного кластера, особливо

у сфері науково-дослідного співробітництва та просування товарів на ринок.

Рівень розвитку єврорегіону відображається в таких показниках, як частка інноваційно активних підприємств, кількість малих інноваційних фірм, обсяги експорту технологій і високотехнологічної продукції. Нарешті, що більш важливо, певне сполучення цих чинників сприяє виникненню науково-технічної й виробничої спеціалізації регіональних інноваційних систем.

Єврорегіони України володіють значним потенціалом щодо створення транскордонних кластерів. Їх значення для національної економіки полягає у переході на наступний етап кластеризації, поліпшенні інвестиційного клімату та досягненні інших переваг від кластеризації (отримання доступу до ресурсів, погодження інтересів влади, бізнесу, освітніх установ тощо). Під час їх формування особливу вагу варто приділити розвитку митних відносин, управлінню міграцією у межах транскордонної території, боротьбі з організованою транснаціональною злочинністю на цій території та розвитку об'єктів інфраструктури, захисту навколишнього середовища тощо [2].

Взаємодія між транскордонним кластером та сторонами єврорегіону спрощує межу, необхідну для тяжіння: два центри, кожен з яких має доцентрову силу відносно ресурсів, що оточують прикордонну область, але обмежений межею, що насправді значно збільшує відстань між сусідніми прикордонними районами, хоча це лише є невеликим територіальним маркером. Залежно від сили впливу кордону на прикордонні землі та пов'язаного із цим національного транскордонного співробітництва в деяких випадках кордон буде виглядати так, ніби між двома фактичними прикордонними землями існує ще одна прикордонна область. Транскордонний кластер, розташований на такому кордоні, потім отримує прибуток від цієї віртуальної відстані. Що стосується кластера, то він не існує, перебуваючи на кордоні і через кордон, що дає змогу отримати більш прямий доступ до ресурсів по обидва боки кордону та залучати ресурси навколо себе.

Порівняно з діяльністю суб'єктів господарювання, що не входять до певних структурних об'єднань, ефективна діяльність виробничих кластерів у багатьох єврорегіонах засвідчила свої значні конкурентні переваги та можливості у формуванні та розвитку єврорегіональної діяльності в Україні. Сучасний етап формування економічних та організаційних виробничих форм характеризується зростанням інтересу до потенціалу регіональних виробничих кластерів у розвитку транскордонного співробітництва у єврорегіонах. Сьогодні в Україні існують туристичні кластери у єврорегіонах «Буг» та «Нижній Дунай», а також агропромисловий кластер у єврорегіоні «Верхній Прут» [4].

За останні два десятиліття принципи діяльності таких асоціацій, питання ефективності створення та функціонування набувають усе більшого значення в теорії та практиці співпраці єврорегіонів. Більшість кластерних планів в українських єврорегіонах спрямовано на розвиток туристичного та курортного бізнесу, але все частіше виступають за великі виробничі та інноваційні плани.

Слід зазначити, що за нинішніх умов кластери є найефективнішою формою структури. Існує багато питань, які потребують подальшого вивчення: доцільність створення територіальних виробничих кластерів в єврорегіонах та можливість адаптації до умов і вимог транскордонного співробітництва в умовах європейської інтеграції та інтеграції у світовий економічний простір, його становлення та ефективність. Існування транскордонних кластерів в єврорегіоні є особливим випадком, він поширює базову модель нової економічної географії та потребує вирішення інших умов. Причиною цього є оцінка того, чи є такий кластер можливістю чи загрозою для прикордонних районів по обидва боки кордону й яка співпраця розвивається. У цьому разі транскордонний кластер має переваги перед прикордонною територією: він може отримувати місцеві державні ресурси, має низькі транспортні витрати та низькі бар'єри для обміну або конвергенції техніки чи робочої сили, людських ресурсів та інших внутрішніх ресурсів.

Потенціал формування кластерів даного виду є у багатьох прикордонних регіонах України. Для успішного розвитку транскордонних кластерів необхідно на основі дослідження єврорегіону шляхом виявлення спільних проблем розвитку розробити концепцію та програму спільного розвитку єврорегіону та виробити механізми ресурсного та інституційного забезпечення її реалізації що наведено у SWOT-аналізі (табл. 1).

Як ми бачимо зі SWOT-аналізу, транскордонні кластерні системи вигідні тим, що вони генерують певні синергетичні ефекти й ефективні, будучи водночас економічними. Основними джерелами синергії в кластерах є обмін знаннями, взаємно доступні кваліфіковані трудові ресурси для учасників або можливість використання загальних соціальних пільг. У цьому контексті кластери відіграють роль сигнальної характеристики реальної економіки.

Кластерний менталітет і кластерні стратегії в єврорегіонах мають потенціал, здатний стимулювати регіональне економічне зростання і сприяти реструктуризації економіки. Однак більш важливим є твердження про те, що кластери у цьому контексті більшою мірою являють собою парадигму. Отже, друга причина звернення до кластерної концепції полягає у тому, що кластери, крім чисто практичних аспектів, забезпечують потужну парадигму, що дає змогу зрозуміти принципи економічного життя та економічної політики [5].

Таблиця 1

SWOT-аналіз транскордонних кластерів у євро регіонах

Слабкі сторони	Сильні сторони
<ol style="list-style-type: none"> 1. Відсутність чіткої стратегії розвитку і довгострокового планування, оскільки реальні вигоди від розвитку кластерів з'являться через 5–7 років. 2. Застарілі виробничі потужності. 3. Низька якість бізнес-клімату. 4. Наявність торгових бар'єрів на традиційних ринках. 5. Недостатній рівень розвитку таких структур, як торгові палати, промислові асоціації, покликані просувати пріоритети та інтереси бізнесу. 6. Слабкі канали збуту. 7. Нерівномірність розвитку виробничої і транспортної інфраструктури. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Наявність необхідних фінансових, матеріальних і людських ресурсів. 2. Статус визнаного промислового регіону-лідера. 3. Відносно низька вартість робочої сили. 4. Збільшення кількості платників податків. 5. Поповнення місцевих бюджетів у регіоні. 6. Поява зручного інструменту для місцевих адміністрацій у взаємодії з бізнесом. 7. Зниження економічної залежності регіону від окремих бізнес-груп. 8. Розвиток науково-дослідної і інноваційної діяльності.
Загрози	Можливості
<ol style="list-style-type: none"> 1. Моногалузєва структура економіки з переважанням важкої промисловості. 2. Залежність бюджету від великих платників податків. 3. Виробництво продукції з низькою доданою вартістю. 4. Залежність економіки регіону від кон'юнктури цін на чорні метали і сільгосппродукцію. 5. Неповне завантаження виробничих потужностей і високий ступінь зносу основних фондів. 6. Недостатній рівень використання сучасних систем управління й організації праці. 7. Інфраструктури обмеження. 8. Недолік кваліфікованих трудових ресурсів. 9. Дефіцит інвестиційних ресурсів 10. Спад в економіці. 11. Труднощі транскордонної співпраці. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Можливість повноцінного використання виробничого і маркетингового ефектів масштабу та освоєння. 2. Наявність власних технологій. 3. Диверсифікація економіки і поява точок зростання з максимальною концентрацією трудових, матеріальних та інноваційних ресурсів. 4. Поліпшення кадрової інфраструктури. 5. Створення сприятливіших умов для виходу на міжнародні ринки. 6. Розвиток спеціалізації і підвищення конкурентоспроможності економіки регіону. 7. Виникнення сприятливих умов для економічної діяльності і встановлення позитивного інвестиційного іміджу регіону. 8. Ефективний розвиток малого і середнього бізнесу. 9. Виникнення умов для найбільш ефективного використання людського потенціалу. 10. Розвиток туристсько-рекреаційного бізнесу. 11. Реалізація проектів регіонального розвитку та ініціатив органів місцевого управління за пріоритетними напрямками.

Висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Євро-регіональне співробітництво стало важливим чинником розвитку економіки прикордонних регіонів, що чинив неоднаковий вплив у різні періоди реформ на різні регіони. Прикордонні регіони мають потенціал для більш успішного розвитку, зміни їхньої ролі у транскордонних кластерах, що формуються. Більшість прикордонних регіонів має можливість за рахунок активізації євро-регіонального співробітництва та регіональної політики Україна – ЄС більш успішно розвиватися, формувати зони з підвищеною підприємницькою та інноваційною активністю. Потрібна більш активна і спрямована політика по відношенню до євро-регіонів, а державна підтримка транскордонних кластерних ініціатив у результаті може прискорити розвиток не лише прикордонних, а й сусідніх регіонів. Потрібно сприяти розвитку і співпраці дослідницьких центрів у прикордонних регіонах, зниженню бар'єрної ролі кордонів, насамперед, для реалізації спільних наукових, освітніх та інноваційних проектів прикордонних регіонів, що створить потенціал для появи нових територій зростання в євро-регіонах.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Розпорядження КМУ від 10.09.08 № 1214. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>
2. Добрева Н. Основні напрями розвитку транскордонних кластерів в Україні. *Ефективність державного управління*. 2013. Вип. 34.3. С. 246–253.
3. Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку : монографія : у 8 т. / наук. ред. В.С. Кравців. Львів, 2013. Т. 8. 372 с. 4. Розвиток транскордонного співробітництва : науково-аналітична доповідь / наук. ред. В.С. Кравців. Львів, 2015. 52 с.
4. Осипов В.М., Єрмакова О.А. Світовий досвід створення та функціонування морських кластерів. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2009. № 36. С. 305–311.

REFERENCES:

1. Rozporjadzhennja KМУ vid 10.09.08 № 1214 / [Rosporjadzhennja CMU from 10. 09. 08 № 1214 URL: https://zakon.rada.gov.ua [in Ukrainian]
2. Dobrjeva N.(2013) Osnovni naprjamy rozvytku transkordonyh klasteriv v Ukraїni [Main directions of development of cross-border clusters in Ukraine] *Efektivnist' derzhavnogo upravlinnja*. Vyp. 34. 236-253 [in Ukrainian]

3. Kravtsiv, V. S., & Sadova, U. Y. (Eds.). (2013). Karpats'kyy rehion: aktual'ni problemy ta perspektyvy rozvytku [Carpathian region: actual problems and prospects for development] (Vols. 1-8): Vol. 8. Cross-border cooperation [Transkordonne spivrobitnytstvo]. Lviv: Institute of Regional Research of the NAS of Ukraine. [in Ukrainian].
4. Kravtsiv, V. S. (2015) Rozvitok transkordonnogo spivrobitnytva : naukovo-analitichna dopovid' [Development of cross-border cooperation: scientific and analytical report] Lviv: Institute of Regional Research of the NAS of Ukraine. (in Ukrainian)
5. Osypov V. M. (2009). Svitovyj dosvid stvorennya ta funkcionuvannya morskyykh klasteriv [International experience of creation and functioning of sea clusters] / V. M. Osypov, O. A. Yermakova // *Visnyk socialno-ekonomichnykh doslidzhen: zb. nauk. pracz.* – Messenger of social and economic researches: sb. sciences. works, Odesa: ODEU, 36, 305-311. (in Ukrainian)